

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

В. В. Котенко

**ПОСЕЛЕННЯ
ХЕРСОНЕСЬКОЇ ХОРИ
МАСЛИНИ
У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ТАВРИЦІ**

Харків — 2017

УДК 904:911.37(477.75-14)
ББК 63.443.22(4УКР-6КРМ)
К 73

Відповідальний редактор :

С. Б. Сорочан — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Науковий редактор :

А. В. Буйських — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАН України.

Рецензенти :

І. В. Бруяко — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, директор Одеського археологічного музею НАН України;

О. А. Ручинська — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 15 від 28.11.2016 р.)*

Котенко В. В.

К 73 Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриді : монографія / В. В. Котенко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 228 с.

ISBN 978-966-285-390-2

Монографія присвячена комплексному вивченню поселення Маслини, що належить до хори Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Тавриді. Пам'ятка була розкопана протягом 1972–1986 рр. загоном Харківського університету Північно-Кримської експедиції під керівництвом В. О. Латішевої (1934–2002 рр.). Робота висвітлює історію дослідження поселення, подано детальний аналіз основних аспектів матеріальної культури давнього населення — будівельних залишків та керамічного комплексу; досліджено прояви варварських елементів. порушено питання економічного розвитку херсонеської хори за елліністичної доби.

Для археологів, істориків, музейних працівників та всіх, хто цікавиться давньою історією України.

УДК 904:911.37+(477.75-14)
ББК 63.443.22(4УКР-6КРМ)

ISBN 978-966-285-390-2

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017
© Котенко В. В., 2017
© Рижова Ю. М., макет обкладинки, 2017

Ministry of Education and Science of Ukraine
V. N. Karazin Kharkiv National University

V. Kotenko

**THE SETTLEMENT
OF CHERSONESOS CHORA
MASLYNY
IN THE NORTH-WESTERN TAURICA**

Kharkiv — 2017

Kotenko V. V.

The Settlement of Chersonesos Chora Maslyny in the North-Western Taurica : monograph / V. V. Kotenko. – Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2017. – 228 p.

ISBN 978-966-285-390-2

The monograph deals with the complex studying of the Maslyny settlement, which belongs to the chora of Tauric Chersonesos in the North-Western Taurica. During 1972-1986 the site was excavated by the squad of the Kharkiv University of the North-Crimean expedition headed by Valeriya Latysheva (1934-2002). The paper highlights the investigation of this settlement, presents a detailed analysis of the main aspects of the material culture of ancient population, namely building remains, ceramic complex and discovered tracks of barbarian items. There are raised the issues of economic development of the Chersonesian chora at the Hellenistic time.

The book is intended for archaeologists, historians, museum custodians and for all, who are interested in the ancient history of Ukraine.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	10
ВІД РЕДАКТОРІВ	12
ВСТУП	15
Розділ 1	
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ	19
1.1. Основні етапи археологічного вивчення поселення Маслини	20
1.1.1. Дослідження пам'ятки в кінці 1940-х — на початку 1970-х рр.	21
1.1.2. Діяльність Харківського загону в складі Північно-Кримської експедиції ІА АН УРСР у 1972 – 1986 рр.	25
1.2. Історія вивчення поселення Маслини в контексті формування поглядів на хору Херсонеса Таврійського	31
1.2.1. Палеогеографічна ситуація у Північно-Західній Тавриці за античної доби	31
1.2.2. Проблемні питання формування хори Херсонеса Таврійського	35
Розділ 2	
БУДІВЕЛЬНІ КОМПЛЕКСИ МАСЛИН	43
2.1. Планування та особливості забудови	45
2.1.1. Південна садиба	47
2.1.2. Західна садиба	61
2.1.3. Східна садиба та північна частина поселення	72
2.2. Господарсько-житлові об'єкти за межами античних садиб	83
Розділ 3	
КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ПОСЕЛЕННЯ	89
3.1. Будівельна кераміка	90
3.2. Гарний посуд	91
3.2.1. Амфори	92

3.2.2. Піфоси	95
3.2.3. Фляги	96
3.3. Проста гончарна кераміка	99
3.3.1. Кухонний посуд	100
3.3.2. Столовий посуд	101
3.3.3. Товстостінний посуд	109
3.4. Парадний столовий посуд	111
3.4.1. Аттична чорнолакова кераміка	111
3.4.2. Сіролощена кераміка	118
3.5. Культова кераміка та вироби спеціального призначення..	123
3.5.1. Культова кераміка	123
3.5.2. Світильники та дрібні керамічні форми	126
3.5.3. Глиняні вироби для заняття промислами	130
3.6. Ліплений посуд	133

Розділ 4

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ В СИСТЕМІ АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ТАВРИКИ	139
4.1. Поселення Маслини та організація хори Херсонеса Таврійського	140
4.1.1. Зв'язки поселення в системі «поліс–хора»	140
4.1.2. Міжполісні економічні контакти у Північному Причорномор'ї: Херсонес — Ольвія та Маслини	143
4.2. Греко-варварські контакти	150
4.3. Хронологія пам'ятки	154

ВИСНОВКИ	158
-----------------------	------------

РЕЗЮМЕ	163
---------------------	------------

SUMMARY	165
----------------------	------------

ДОДАТКИ	177
----------------------	------------

Додаток 1

Дослідження на поселеннях Гроти та Скелясте	178
---	-----

Додаток 2

Вироби з металу	180
-----------------------	-----

Додаток 3	
Вироби з каменю	180
Додаток 4	
Керамічні клейма (В. І. Кац, М. В. Іващенко, С. Ю. Монахов)	183
Додаток 5	
Керамічний комплекс. Статистичні показники	199
Додаток 6	
Монети з поселення Маслини (за Сапрыкин, 2005)	200
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	213
Архівні джерела	226

CONTENTS

ABBREVIATIONS LIST	10
FROM THE EDITORS	12
PREFACE	15
 Chapter 1	
HISTORY OF RESEARCH OF MASLYNY SETTLEMENT	19
1.1. The main stages of archaeological study of Maslyny settlement	20
1.1.1. Research of the site in the late 1940s — early 1970 s.	21
1.1.2. Activities of the squad of Kharkiv University as a part of the North Crimean expedition of IA USSR in 1972 – 1986....	25
1.2. The history of research of Maslyny settlement in the context of views on the chora of Tauric Chersonesos	31
1.2.1. Paleogeographic situation in the North-Western Taurica in ancient time	31
1.2.2. Problem issues of formation of Tauric Chersonesos’ chora	35
 Chapter 2	
BUILDING COMPLEX OF MASLYNY SETTLEMENT	43
2.1. Planning and construction features	45
2.1.1. Southern farmstead	47
2.1.2. Western farmstead	61
2.1.3. Eastern farmstead and northern part of settlement	72
2.2. Household and dwelling objects outside the ancient farmsteads	83
 Chapter 3	
CERAMIC COMPLEX OF THE SETTLEMENT	89
3.1. Building ceramics	90
3.2. Containers	91
3.2.1. Amphorae	92
3.2.2. Pithoi	95
3.2.3. Flasks	96
3.3. Commonware	99
3.3.1. Cooking ware	100
3.3.2. Table-ware	101
3.3.3. Thick-walled ware	109
3.4. Ceremonial tableware	111
3.4.1. Attic black-glazed ware	111
3.4.2. Grey-ware pottery	118

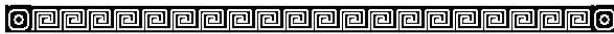
3.5. Cult ceramics and special products	123
3.5.1. Cult ceramics	123
3.5.2. Lamps and small ceramic forms	126
3.5.3. Clay wares for crafts	130
3.6. Handmade pottery	133
Chapter 4	
THE PLACE AND ROLE OF MASLYNY SETTLEMENT AMONG THE ANCIENT MONUMENTS OF THE NORTH-WESTERN TAURICA	139
4.1. Maslyny settlement and organization of Tauric Chersonesos' chora	140
4.1.1. Relations of the settlement in the "polis–chora" system	140
4.1.2. Interpolis economic contacts in the Northern Black Sea region: Chersonesos — Olbia and Maslyny	143
4.2. Greek–barbarian contacts	150
4.3. Chronology of the settlement	154
CONCLUSIONS	158
SUMMARY (rus.)	163
SUMMARY (eng.)	165
ADDENDA	177
Appendix 1 Research on the Grotty and Skelyaste settlements	178
Appendix 2 Metal objects	180
Appendix 3 Stone objects	180
Appendix 4 Ceramic stamps (<i>V. Kac, M. Ivaschenko, S. Monakhov</i>)	183
Appendix 5 Ceramic complex. Statistical data	199
Appendix 6 Coins from the Maslyny settlement (by <i>Саврыкин, 2005</i>)	200
LIST OF ILLUSTRATIONS	201
REFERENCES	213
Archival sources	226

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АА** – Археологический альманах
АВ – Археологические вести
АГСП – Античные государства Северного Причерноморья
АДІУ – Археологія і давня історія України
АДУ – Археологічні дослідження України
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
БИ – Боспорские исследования
ВДИ – Вестник древней истории
ВХУ – Вестник Харьковского университета
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
ІИМК – Інститут истории материальной культуры РАН
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КФ ІА НАНУ – Крымский филиал Института археологии НАН Украины
МАЕСУ – Музей археології та етнографії Слобідської України
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАКК – Материалы к археологической карте Крыма
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ – Научный архив Института археологии НАН Украины
ПИФК – Проблемы истории, филологии, культуры
СА – Советская археология
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа
ХНУ – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Хсб – Херсонесский сборник
ВСН – Bulletin de correspondance Hellenique
BSS – Black Sea Studies
IOSPE – Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. T. III.

Пам'яті
доцента кафедри
історії стародавнього світу та середніх віків
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
кандидата історичних наук
Валерії Олександрівни Латишевої
(1934–2002)

ВІД РЕДАКТОРІВ

И историческая, и научная судьба античного поселения Маслины во многом уникальны. Просуществовав около двух столетий, оно внезапно погибло, будучи истреблено в ходе вражеского нападения в середине II в. до н. э. Более того, Маслины оказались однослойным памятником, что облегчает работу с его многочисленными материалами. Другими словами, для херсонесской сельской хоры в Северо-Западном Крыму это поселение стало своеобразными «Помпеями», погибшими едва не в один день и донесшими все разнообразие навсегда застывшей жизни. С такой археологической точки зрения памятнику необыкновенно повезло, а точнее, тем исследователям, которые взялись за его раскопки.

Эти изыскания особенно активно, непрерывно проводились почти треть XX столетия. Огромный вклад в полное, всестороннее раскрытие памятника внесла доцент кафедры истории древнего мира и средних веков Харьковского университета В. А. Латышева, которая самоотверженно трудилась здесь с 1972 года. В ходе пятнадцати археологических полевых сезонов, организованных с большим размахом, памятник был раскопан полностью, что тоже само по себе удивительно. Пожалуй, ни один из его аналогов в Крыму не был раскрыт с такой глубиной и тщанием. Оставалось обработать, обобщить накопленный материал и издать монографию, которую уже ждали специалисты-античники. К сожалению, судьба оказалась безжалостна, и Валерия Александровна не смогла осуществить мечту, к которой шла всю жизнь: болезнь унесла ее еще в расцвете творческих сил, накопленные материалы остались необработанными, а некоторые — даже не паспортизированными, будучи сосредоточены в Музее археологии Харьковского университета. В ходе работы по разбору, ин-

вентаризации этих материалов я предложил В. В. Котенко, тогда студентке первого курса истфака, поработать в фондах музея, помочь с их оформлением и документированием. Так начался отсчет нового этапа в истории Маслин, который привел к этой книге. Понадобились годы упорного труда, чтобы завершить то, о чем мечтала Валерия Александровна Латышева, и в определенной степени, сделанное — это памятник памяти археолога, самоотдавшего поселению Маслины всю жизнь без остатка. Это выполнение святого — завета ушедшего товарища. Наука же получит теперь полное представление о достигнутом.

Работа носит, прежде всего, археологический характер, позволяет наметить новые, прежде неизвестные моменты в контактах херсонеситов с миром варваров, с которыми первые жили то в мирном симбиозе, то в непримиримой, смертной вражде. В книге представлен всесторонний срез всех сторон материальной культуры поселения Маслины, который может служить своеобразным эталонным репером для аналогичных или близких ему памятников античного Северо-Западного Крыма.

*Доктор исторических наук, профессор
С. Б. Сорочан*

* * *

Численні питання, пов'язані зі становленням та подальшим розвитком Херсонеського полісу, не втрачають актуальності, незважаючи на більш ніж століття їх вивчення. Серед таких, які знаходяться на вістрі постійного наукового пошуку, — це формування та просторовий розвиток внутрішньої території держави, хронологія позаміських поселенських пам'яток та некрополів, принципи організації житлової та господарської забудови, щоденні заняття населення. Їх з'ясування підводить до постановки та вирішення більш складних та узагальнюючих питань, які стосуються економіки та етнічної історії цього регіону в давнину. Монографія В. В. Котенко — ще один вагомий внесок у вивчення такої складної інституції, якою є Херсонеський поліс.

У розпорядження автора потрапив величезний обсяг археологічних матеріалів, розкопаних експедицією Харківського університету під керівництвом В. О. Латишевої та, за рідкісними виключеннями, практично не залучений до наукового обігу. Тому наукова новизна монографічного дослідження не викликає сумніву. Сучасна обробка всієї колекції на підставі загальноприйнятих в археологічній практиці методик, її хронологічна колонка, встановлення реперних дат початку будівництва та занепаду поселення на фоні узагальнення всієї доступної інформації про архітектурно-будівельний розвиток комплексу становило складну задачу, з якою В. В. Котенко цілком впоралася. Крім того, прикордонне розташування поселення само підказало питання про взаємодію системи «поліс – хора» та роль поселення у посередницькій торгівлі й взагалі у відносинах із сусіднім Ольвійським полісом. До речі, останнє питання, яке так і не було вирішене попередниками автора, дало змогу їй продемонструвати як свою ерудицію, так і висловити власну думку щодо складних політичних процесів, що відбувалися в цьому районі Причорномор'я у класичний час. Вихід на узагальнюючий рівень став можливим завдяки ретельному аналізу масового археологічного матеріалу.

Сказане дає мені підстави вважати, що монографічне дослідження В. В. Котенко є новим, закінченим, виконаним на належному методичному та фаховому рівнях. Поставлені на початку роботи завдання та питання знайшли свої відповіді у висновках. У вітчизняній історіографії античності це перша робота, присвячена вивченню окремого поселення хори Херсонеса Таврійського у повному обсязі.

*Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник*

А. В. Буйських

ВСТУП

Вивчення хори Херсонеса Таврійського, одного з трьох найбільших полісів Північного Причорномор'я, є важливим для сучасної античної археології. Обрана тематика пов'язана з питаннями політичного упорядкування цього важливого давньогрецького центру в регіоні та зі встановленням його кордонів у час найбільшого розквіту на теренах Північно-Західної Таврики. Дослідження херсонеської хори дозволяє також дослідити економічну розбудову поліса та самих поселень, що входили до його складу, формування пріоритетних галузей господарства та експорту найважливіших товарів. Без вирішення цих питань неможливо створити сучасну об'єктивну картину розвитку Херсонеса Таврійського за античної доби як складової частини культурної спадщини давнього населення України. З-поміж низки античних пам'яток, які досліджені у Північно-Західній Тавриці, особливе значення має поселення Маслини на північному кордоні Херсонеського полісу. Пам'ятка в археологічному плані була повністю досліджена у 1972 – 1985 рр., але до наукового обігу було залучено тоді лише загальні інформативні дані, без детального опрацювання всіх складових матеріальної та духовної культури мешканців. Така ситуація унеможлиблювала створення об'єктивної картини розвитку хори Херсонеса на її віддалених теренах та не дозволяла дати сучасну оцінку комплексу археологічного матеріалу як з цього поселення, так і з херсонеської хори загалом.

Археологічні дослідження поселення Маслини відбувалися у другій половині ХХ ст. під керівництвом В. О. Латишевої,

результатом чого стало накопичення значного масиву інформації. Проте дотепер не з'явилося комплексної роботи, присвяченої вивченню матеріальної культури населення та загалом ролі поселення в системі античних пам'яток регіону. У різний час цих питань побіжно торкалися П. М. Шульц, А. О. Щепинський, О. М. Щеглов, проте більше уваги приділялося міським центрам херсонеської хори — Керкінітіді та Калос Лімену, або ж окремим сюжетам з історії Північно-Західної Таврики в античну епоху. У численних статтях В. О. Латишевої міститься переважно загальна інформація та порушено лише деякі питання стосовно масового матеріалу з поселення Маслини. Сама ж колекція знахідок тривалий час лишалася неопублікованою. Тому наразі необхідним є детальне вивчення та реконструкція будівельного комплексу і просторового розвитку поселення північної частини хори Херсонеса, а також залучення до наукового обігу на сучасному рівні масового археологічного матеріалу з розкопок пам'ятки. На підставі цього здається вкрай необхідним висвітлення матеріальної культури населення північної периферії полісу, вивчення його економічної бази. З огляду на масив накопичених археологічних матеріалів з інших пам'яток регіону, нагальним є визначення місця поселення Маслини в загальній низці пунктів сільськогосподарської округи Херсонеса Таврійського за елліністичної доби.

Основна мета роботи полягає у створенні загальної картини розвитку поселення Маслини як цілісного господарського комплексу, найпівнічнішого серед відомих у структурі хори Херсонеса Таврійського, реконструкції матеріальної культури його населення. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення конкретних завдань: збору максимально повної інформації про археологічне вивчення поселення; уточнення хронологічних меж існування поселення на підставі всебічного аналізу археологічного матеріалу на сучасному рівні; комплексної характеристики будівельних залишків та керамічного комплексу; висвітлення проявів культури варварського населення на периферії Херсонеського полісу; визначення ролі поселення Маслини в загальній системі його просторового та економічного розвитку.

Переважна більшість античних поселень Північно-Західної Таврики не згадується в письмових джерелах, за винятком

вже локалізованих міських центрів — Керкінітіди, Калос Лімену та ще не локалізованих, зокрема, Таміраки і Дандаки [Качарава, 1991, с. 82–83, 249–250; Кутайсов, 2002, с. 45–48]. Тому першочерговим джерелом до вивчення цієї пам'ятки виступила, передусім, матеріальна культура, залишена давнім населенням. Вона представлена будівельними рештками, керамічним комплексом та численними предметами побуту, яких для цієї роботи було залучено приблизно чотири тисячі. Серед них важливе місце посідає кераміка, опрацьована в античних фондах Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (м. Харків), Чорноморського історико-краєзнавчого музею (смт. Чорноморське, АР Крим), музею Далеківської школи (с. Далеке, АР Крим).

Таким чином, на підставі комплексного аналізу археологічних матеріалів вперше у вітчизняній історіографії створено узагальнююче дослідження повністю розкопаного поселення сільської округи Херсонеса Таврійського. Воно охоплює аналіз історіографічної бази та основні риси матеріальної культури населення. У даній роботі всебічно розглянуто питання особливостей планування та забудови пам'ятки, розвитку всього будівельного комплексу, систематизовано масовий керамічний матеріал, визначено хронологію та атрибутовано окремі групи знахідок. На новий методичний рівень виведено опрацювання масового археологічного матеріалу з поселення. Доповнено інформацію про контакти у регіоні грецького населення Маслини з варварським оточенням. У цілому, розширено відомості про хору Херсонеса в Північно-Західній Тавриці та встановлено роль поселення Маслини як одного з ключових пунктів на північній периферії Херсонеського полісу за елліністичної доби.

* * *

Книга має на меті представити основні риси матеріальної культури жителів поселення Маслини — будівельних залишків та керамічного комплексу. Інші аспекти побуту, що представлені артефактами, виготовленими з металу, каменю, кістки тощо, варто представити окремим, доповненим виданням.

Збір інформації та опрацювання археологічного матеріалу для написання цієї книги тривали десять років, а за-

кінчення цієї роботи співпало з датою 30-річчя завершення археологічних розкопок на поселенні Маслини у 1986 році. За цей час до процесу накопичення даних долучилися спеціалісти з Харкова, Києва, Криму. Щиро дякую своїм Учителям — д.іст.н. С. Б. Сорочану та д.іст.н. А. В. Буйських за цінні рекомендації та раціональні настанови. Також вдячна рецензентам — д.іст.н. І. В. Бруяко та канд.іст.н. О. А. Ручинській за допомогу у підготовці текстової частини книги на етапі представлення до захисту однойменного дисертаційного дослідження.

Щиро вдячна своїм викладачам з кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна — канд. іст.н. О. П. Мартем'янову, д.і.н. І. П. Сергееву, д.іст.н. В. І. Кадеєву, канд.іст.н. Ю. О. Голубкіну, канд.іст.н. С. В. Д'ячкову за надані спогади про В. О. Латішеву та розкопки на поселенні Маслини. Особливо вдячна колишнім і теперішнім співробітникам Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна — канд.іст.н. І. Б. Шрамко, канд.іст.н. В. В. Скирді, канд.іст.н. С. А. Заднікову, О. О. Крютченку, Т. М. Круці, А. Н. Андрусішиній, Д. О. Каргінній за наданий для обробки матеріал. За наукове редагування тексту вдячна співробітникам відділів античної археології та археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України — канд.іст.н. С. Б. Буйських, д.іст.н. С. Д. Крижицькому, д.іст.н. Н. О. Гаврилюк, канд.іст.н. Д. С. Гречку. За сприяння у швидкому виході книги у світ дякую д.іст.н. С. І. Посохову, канд.іст.н. С. Д. Литовченку; свою підтримку на етапі захисту дисертації та у процесі написання книги надав також д.іст.н. О. М. Пошивайло. Неабияк у процесі збору інформації про поселення Маслини допомогли кримські колеги — канд.іст.н. С. Б. Ланцов, З. І. Писач, А. Р. Кемалова, канд.іст.н. В. П. Власов, за що їм щиро вдячна.

Тривалий період підготовки книги був насичений не лише рутинною працею у фондах, а й надзвичайно цікавими подорожами і новими знайомствами. Таким чином, пишучи одну історію античного поселення довелося пройти у пошуку шлях зовсім іншої, нової історії.

Розділ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ

В античний час Північно-Західна Таврика відігравала важливу роль у політичному та економічному житті Херсонеса Таврійського, входячи до складу його хори. Одним з ключових у цій частині херсонеської аграрної території було поселення Маслини, розташоване на Тарханкутському півострові біля с. Северне Чорноморського району Автономної Республіки Крим, на морському узбережжі Каркінітської затоки (рис. 1.1).

1.1. ОСНОВНІ ЕТАПИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ

Археологічні дослідження на поселенні можна поділити на два етапи: спорадичні, тобто ті розвідки та обстеження, що проводилися до початку планомірних розкопок (1948 – 1970 рр.), та систематичні, що передбачали багаторічні розкопки на пам'ятці та вивчення її найближчої округи (1972 – 1985 рр.). На підставі того, що й дотепер не існує остаточних свідчень про наявність античних поселень північніше Маслин, ця пам'ятка традиційно вважається крайньою ланкою (або однією з таких) у ланцюгу пунктів хори Херсонеса у Північно-Західній Тавриці [Щеглов, 1978, с. 32; Пальцева, 1988, с. 13; Латышева, 1999, с. 79]. Але поряд з цим існує точка зору, сформована внаслідок численних археологічних розвідок у цьому регіоні, що до складу Херсонеської держави входила вся прибережна територія від Балаклавської долини до Перекопу [Ланцов, 1991, с. 11]. Дослідження останніх років у Західній Тавриці доводять, що поселення Маслини було значним пунктом херсонеської хори, що мало потужну кам'яну забудову, а також показують, що

сітка античних поселень у регіоні була значно густішою, аніж вважалося дотепер [Winther-Jacobsen, 2012, р. 54]. Тому наразі особливо важливим є детальне вивчення матеріальної культури повністю розкопаного поселення із залученням аналогій з сусідніх пам'яток для об'єктивної оцінки історичних процесів, що відбувалися в регіоні за античної доби.

1.1.1. Дослідження пам'ятки в кінці 1940-х — на початку 1970-х рр.

Науковий інтерес до позаміських територій Херсонеса з'явився ще у першій половині XIX ст., але він був спрямований переважно на вивчення міських центрів — Керкінітиди та Калос Лімену. Протягом значної частини цього періоду ще не було відомо про цілу низку пам'яток у Північно-Західній Тавриці, які належали Херсонеському полісу. Зацікавленість залишками стародавніх поселень вздовж західного узбережжя Кримського півострова вперше проявив П. М. Шульц (рис. 1.2:1). Саме з його активної польової діяльності слід починати перший етап вивчення північного регіону херсонеської хори, у тому числі й поселення Маслини. В 1933 р. він здійснив розвідки на Тарханкутському півострові. Його маршрут розпочався з Ак-Мечетського городища (сучасне смт. Чорноморське АР Крим) і простягався у південному напрямку вздовж західного берега Криму до пересипу Донузлавського озера [Смекалова, 2010, с. 4–6]. Свої дослідження П. М. Шульц продовжив у 1934, 1948, 1962 роках. Слід зазначити, що у 1948 р. він провів розвідки від гирла р. Альма до с. Красноярське та від с. Оленівка на Тарханкуті до Перекопу [Смекалова, 2010, с. 6], і, звісно, мав обстежити серед інших й місце, де розташовано поселення Маслини. Тривалий час результати цих робіт не були відомі. Лише у 2010 р. було вибірково опубліковано звіти про роботи Євпаторійського загону Тавро-Скіфської експедиції за 1933 та 1948 рр. [Шульц, 2010, с. 13–24, Шульц, 2010а, с. 25–30]. Серед описаних поселень є згадка і про поселення Маслини. Так, П. М. Шульц у звіті за 1948 р. зазначив, що між озером Ярилгач та Бакальським озером виявлено лише одне скіфське городище біля с. Володимирівка (Чогол-Тай, урочище Чегол-тай). Знаходиться воно на пологому березі моря біля невели-

кої затоки (бухти), на відстані 4 км від села у північно-східному напрямку. Про те, що П. М. Шульц описував саме поселення Маслини, свідчить його згадка про поширення на місцевості дикої кримської маслини (лоху сріблястого), що не було типовим для західного узбережжя Кримського півострова, проте зустрічалося саме в означеній місцевості [Шульц, 2010, с. 29]. Внаслідок обстежень П. М. Шульц визначив розміри городища як 120 × 90 м. У підйомному матеріалі зустрічалися фрагменти тарних амфор, скіфський ліплений посуд, подекуди черепиця. Як найранішу за часом знахідку автор визначив фрагмент денця чорнолакового аттичного кіліка III ст. до н. е. У верхніх горизонтах переважали фрагменти тарних амфор перших століть нашої ери. [Шульц, 2010а, с. 29].

Під час опису фортифікаційних споруд П. М. Шульц звертав особливу увагу на стіни зі рваного каменю на глині, а сам принцип їх зведення порівнював з укріпленням Неаполя Скіфського [Шульц, 2010а, с. 30]. Автор цих досліджень також дав інформацію про зольник, висотою 1,1 м та діаметром 45 м, що був розташований у центрі городища. Конфігурацію плану поселення чи хоча б решток кам'яної забудови у звіті не наведено. За місцем розташування він порівнював Маслини з городищем Айрчі та зазначив, що це найпівнічніше серед виявлених на той час скіфських городищ Таврійського півострова [Шульц, 2010а, с. 30].

Таким чином, виходячи з наведеної П. М. Шульцем інформації, на середину ХХ ст. поселення Маслини визначалося як укріплене поселення з потужною фортифікацією та відповідним керамічним матеріалом, що в археологічному відношенні належало до пізньоскіфської культури. Слід визнати, що це закономірний висновок, враховуючи рівень тогочасних знань про ці пам'ятки та їх загальноприйняту культурно-історичну інтерпретацію. Тоді ще не було відомо, що більшість пізніх скіфських укріплень перекривали більш ранні давньогрецькі пам'ятки, що були зведені вихідцями з Херсонеса Таврійського ще з другої половини IV ст. до н. е. До того ж, описаний П. М. Шульцем зольник може бути трактований також як сліди масштабної пожежі, що призвела до загибелі поселення, а не лише як традиційний елемент скіфської культури у сучасному розумінні цього терміну.

Дещо пізніше, у 1959 р. за ініціативи Херсонеського музею була організована Тарханкутська експедиція (з 1969 р. — експедиція Ленінградського відділення ІА АН СРСР), яка поставила за головну мету всебічне дослідження хори Херсонеса. До її завдань входило вивчення топографії, стратиграфії, хронології пам'яток з метою визначення основних етапів історичного розвитку всього регіону; виявлення меж херсонеської хори, її внутрішнього устрою та динаміки розвитку; накопичення та вивчення конкретних матеріалів з метою реконструкції екології району в давнину [Щеглов, 1978, с. 11]. Саме таке широке коло наукових інтересів за безпосередньої та плідної участі О. М. Щеглова (рис. 1.2:2) дозволило поставити на новий методичний рівень дослідження пам'яток херсонеської хори. Така робота була революційною у рамках всього Північно-Причорномор'я. Крім того, тоді було закладено надійний фундамент комплексного вивчення хори одного причорноморського поліса, як на свій час, багато в чому еталонного для всього регіону. Такі масштабні роботи в цьому регіоні раніше не проводилися і тому їх справедливо можна вважати початком нового етапу у вивченні всієї Північно-Західної Таврики. Саме ця експедиція вперше почала археологічні дослідження і на території поселення Володимирівка, яке згодом було перейменовано в Маслини. У 1965–1966 рр. тут були проведені перші зачистки культурного шару і виступаючих у береговому зрізі кам'яних кладок. У результаті було встановлено, що весь шар містить кераміку III—II ст. до н. е. Цей факт, а також спостереження за системою кладок дозволили висловити припущення, що тут, на раніше незаселеному місці, приблизно у середині III ст. до н. е. виникла скіфська фортеця. Оскільки горизонт з матеріалами пізніше II ст. до н. е. виявився повністю відсутнім, було встановлено, що приблизно до кінця цього століття вона припинила своє існування. Крім того, відомо, що це було останнє з поселень з баштами, обстежених в цьому районі Тарханкутською експедицією [Щеглов, 1978, с. 40].

Через деякий час, у 1970 р. поселення Володимирівка (Маслини) було повторно обстежене А. О. Щепинським та О. М. Черепановою [Щеглов, 1978, с. 40] (рис. 1.3:1–2). Оскільки авторами цих досліджень згадується факт відкриття П. М. Шульцем єдиного скіфського поселення біля с. Володи-

мирівка [Щепинський, 1974, с. 62], то, ймовірно, йдеться все ж про поселення Маслини, яке було обстежене у 1948 р. [Шульц, 2010, с. 25–30]. Так А. О. Щепинський зазначив, що на березі Каркінітської затоки біля с. Северне Чорноморського району на скіфському городищі Чеголтай Тарханкутським загоном Північно-Кримської експедиції були проведені охоронні розкопки. Дослідженню підлягали кам'яні будівлі, які руйнувалися морем [Щепинський, 1972, с. 326]. Слід зазначити, що до цього, з 1966 р. діяльність згаданої експедиції була сконцентрована на півночі Тарханкута, в зоні будівництва Роздольненського та Чорноморського відгалужень Північно-Кримського каналу [Щепинський, 1974, с. 62].

У процесі обстеження 1970 р. в береговому обриві було виявлено 12 зернових ям (глибина до 2 м, діаметр дна 0,7–1,5 м), знайдено кілька зернотерок. Також були зафіксовані контури землянки (довжина 5 м, глибина 2 м). У культурному шарі поселення та у заповненні господарських ям і землянки зафіксовано значні домішки попелу та розколоті кістки тварин, а також фрагменти пізньоскіфської ліпленої кераміки, амфор. У північно-східній частині (в обриві берега) виявлено залишки стіни товщиною 1,7 м з масивних необроблених каменів (до 1,5 × 0,8 × 0,7 м) та забутовка з дрібного каміння [Щепинський, 1974, с. 62–64]. У результаті досліджень було зроблено висновок, що, як і на інших поселеннях регіону, скіфське поселення виникло тут на місці херсонеського пункту IV ст. до н. е., яке існувало раніше. Також стало зрозумілим, що відсутність наступного горизонту, який належить до рубежу ер і є характерним для інших подібних поселень, виокремлює Маслини з кола аналогічних пам'яток Північно-Західного Криму [Щеглов, 1978, с. 40].

Таким чином, кінець 1940-х — початок 1970-х рр. можна назвати часом початкового етапу дослідження Маслин [Котенко, 2012, с. 264–266]. Хоча підсумки робіт 1965–1966 рр. були багато в чому просто загальними, але науковий інтерес до пам'ятки неодмінно виник. Важливо, що в цей час було здійснено і першу спробу визначити хронологічні рамки існування Володимирівки (Маслин) [Щеглов, 1978, с. 40]. Враховуючи досвід дослідження експедицією інших херсонеських поселень, а також реальні результати проведених зачисток

кладок, дослідники спочатку назвали III—II ст. до н. е., але, як стане зрозуміло в ході подальшого вивчення поселення, ці часові рамки виявляться ширшими. Ще одним вагомим результатом першого етапу досліджень є те, що відтепер Маслини стали відомі як велике поселення хори Херсонеса Таврійського з матеріалом пізньоскіфського часу. Але археологічних досліджень широкою площею на пам'ятці ще не проводилося. Тому отримані на цьому етапі дані не давали повної відповіді на цілу низку важливих питань, а саме про особливості внутрішнього планування поселення, його благоустрій, склад керамічного комплексу, заняття, історичну долю мешканців, місце розташування некрополя тощо.

1.1.2. Діяльність Харківського загону в складі Північно-Кримської експедиції ІА АН УРСР у 1972 – 1986 рр.

З 1972 р. починається новий (другий) етап в історії дослідження поселення Володимирівка, за яким остаточно закріплюється назва Маслини. Саме цього року під керівництвом В. О. Латишевої (рис. 1.3;3; 1.4) загін Харківського університету в складі Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР, очолюваної А. О. Щепинським, почав розкопки цього поселення (рис. 1.5; 1.6). Наукові розкопки мали на меті вирішення низки конкретних завдань: з'ясування стану збереженості пам'ятки, площі, яку займало поселення, зняття його плану та дослідження просторової структури, вивчення стратегічних особливостей культурних нашарувань (кількості будівельних періодів), визначення основних рис матеріальної та духовної культури, встановлення етнічної належності його мешканців, загальної заселеності Північно-Західного Криму за античної доби, характеру відносин з далеким та близьким оточенням, роль в історичних долях Херсонеса та Пізньоскіфського царства, ступінь тяжіння цього району до Херсонеса та степового Криму [Латишева, 1972, л. 1].

На початок досліджень море омивало поселення з північного заходу і північного сходу. З протилежного боку — на південний захід, південь і південний схід відкривався рівнинний степ. В. О. Латишева обмежувала поселення ґрунтовою доро-

гою, яка проходила вздовж узбережжя. Археологічні дослідження за окресленими межами показали повну відсутність культурного шару. Із заходу поселення Маслини було обмежене досить низькою піщаною балкою, яка часто заливалася морем. За припущенням В. О. Латишевої, в давнину це було русло ріки, напологому березі якої могло простятися поселення. Звідси воно у вигляді вузької смуги завширшки 25–50 м тяглося вздовж морського узбережжя на схід на 250–300 м. На східній межі певним орієнтиром поселення слугував покинутий кар'єр, який, можливо, використовувався і в давнину для видобування будівельного каменю.

Культурний шар поселення постраждав, головним чином, від руйнівної дії морського прибою. Море, підступаючи до поселення з північного заходу, поступово розмивало берег, оголюючи в його розрізі кам'яні кладки, ями та інші будівельні залишки, які були помітні на початок досліджень. На основній частині поселення не було виявлено значного руйнування нового часу — оранки, забудови тощо, але фіксувалися сліди вибірки каменю та піску з культурного шару [Латышева, 1972, л. 3].

Стратиграфія берегового зрізу була представлена чотирма основними шарами. Зверху під дерном залягав гумусований ґрунт зі значним вмістом піску. Цей сухий світло-сірий шар простягався нерівномірно, на більшості площі його ширина сягала до 0,2 м, інколи доходила позначки 0,6 м, а в деяких місцях зникала зовсім. Під ним містився потужний шар ґрунту темного кольору шириною 1 м, в якому саме і залягали залишки давнього поселення. В ньому містилися всі будівельні об'єкти, представлені розвалами каменю, серед яких вирізнялися фрагменти стін, вимосток, водогонів. Тут також вимальовувалися плями вогнищ та господарських ям, фрагменти кераміки, остеологічні рештки, шматки глиняної обмазки тощо. Під культурним шаром містився передматериковий суглинок темно-жовтого кольору потужністю 0,4–0,6 м. Поступово він переходив у сиру материкову глину, товщиною залягання від 0,2 до 0,8 м у західній частині поселення, зростаючи до позначки 1 м у східній частині, де він набував інтенсивного рудого кольору. За висновками В. О. Латишевої, шар глини з передматериковим суглинком є породами природного утворення, які засвідчують рівень морського берега в давнину. Потужність

цих порід наростала поступово — від нульової точки із заходу, в районі піщаної балки, до позначки 1,5 м і вище у східній частині. Залягання культурного шару навпаки мало найбільшу потужність у західній частині поселення і поступово зменшувалося на схід, де зникало зовсім [Латышева, 1972, л. 3–4].

Спираючись на планувальні особливості відкритих споруд, а також на спостереження над загальними особливостями матеріальної культури, В. О. Латышева зробила висновок, що садиби на території Маслин були засновані вихідцями з Херсонеса Таврійського в останній чверті IV ст. до н. е., а в середині II ст. до н. е. тісні економічні контакти з Херсонесом обірвалися, як і життя поселення в цілому [Латышева, 1972, л. 1–3].

Умовно територію поселення Маслини можна поділити на дві частини: західну та східну. Розкопки почалися із західної частини, де море оголило фундаменти стародавньої кладки з масивних кам'яних блоків, і саме тут містився найпотужніший культурний шар. Протягом 1972 – 1974 рр. були відкриті баштові споруди з прилеглими приміщеннями у західній, південній та східній частинах поселення. Під час розчисток виявлено характерний для поселень елліністичного часу матеріал: амфори, простий гончарний, чорнолаковий столовий та ліплений посуд. Серед інших речей виявлено глиняні грузила, вироби з металу (цвяхи, риболовні гачки, наконечник ножа) та кістяні проколки [Латышева, 1973, с. 301]. Початок дослідження поселення Маслини дозволив зробити попередні висновки про одношаровість пам'ятки, а перші знахідки зводили час існування поселення до III–II ст. до н. е., але ці хронологічні рамки з накопиченням джерельної бази зараз підлягають коригуванню.

На перших етапах розкопок Маслин досить детально було досліджено південну башту, передусім через її задовільний стан збереженості порівняно з іншими спорудами. Було з'ясовано її площу та товщину стін, зафіксовані залишки кам'яних сходів на другий поверх, відкритий прилеглий до неї вимощений двір з криницею, господарські приміщення [Латышева, 1975, с. 312–313]. У подальші роки продовжувалися дослідження західного та південного баштових комплексів, що дало змогу В. О. Латышевій висловити припущення про існування першопочаткового плану будівництва комплексу, до

якого вони були включені [Латышева, 1975, л. 6]. До нерядових об'єктів розкопок 1975 р. належить поховання — зібганий кістяк, який був впущений у культурний шар поселення, але не сягав рівня залягання матеріалу [Латышева, 1975, л. 9–10].

У 1976 – 1978 рр. досліджувалися приміщення баштових комплексів та проводилася консервація відкритих будівельних залишків. Сезон 1976 р. був присвячений вивченню групи споруд, що належали до комплексу південної башти, а також будівлі східної башти з прилеглим двором та приміщеннями господарського призначення. Дослідження вимостки двору південної башти показали, що першопочатково цей комплекс розширювався не в одному, а у двох напрямках [Латышева, 1976, л. 15] і, ймовірно, саме звідси розпочалася розбудова поселення.

У 1976 р. роботи були зосереджені також на околиці поселення, де досліджувалася група курганів. Інформація про них у польовій документації, на жаль, не дуже чітка. Вони розташовувалися на відстані 1 км на південний схід від поселення і ледь здіймалися над сучасною поверхнею. За низкою ознак ці поховальні споруди належали варварському населенню, яке заселяло степову зону Північно-Західної Таврики. Як зазначала В. О. Латышева, розкопки цього випадково виявленого кургану мали пробний характер і для остаточного вирішення питання про віднесення цього об'єкта до поселення потрібні більш масштабні дослідження поблизу Маслин [Латышева, 1976, л. 29].

Розкопки 1979 р. були зосереджені на дослідженні ділянок за межами зовнішньої стін садиб з метою з'ясування їхньої належності до античної пам'ятки та функціонування в давнину. У ході вивчення групи приміщень господарського характеру В. О. Латышева зробила висновок про одночасну забудову ділянки, а виникнення комплексу, який прилягав до західної башти, датувала часом не раніше другої половини III ст. до н. е. [Латышева, 1979, л. 10]. Результати семи археологічних сезонів показали, що ця ділянка поселення являє собою цілісну систему. До неї входили чотири башти, одна з яких — північна — знищена морем і велика кількість менших приміщень, переважно господарського призначення. В. О. Латышева у ході досліджень 1972–1979 рр. звертала особливу увагу на причини загибелі поселення. Серед можливих варіантів вірогіднішим

був раптовий напад на поселення, внаслідок чого життя на ньому припинилося.

З 1980 р. на Маслинах почалося дослідження східної частини з метою з'ясування характеру її використання у давнину. На цій ділянці не було виявлено щільної кам'яної забудови, як це спостерігалось у західній частині, однак культурний шар відрізнявся великою кількістю речових знахідок. В. О. Латишева дослідила, що заселеність цієї частини не була нижчою, ніж західної [Латышева, 1981, с. 272–273].

Під час розкопок 1981 р. на східній частині поселення Маслини було виявлено рештки ймовірно дерев'яних наземних чи напівземлянкових будівель, які фіксувалися за вцілілими ділянками глинобитної підлоги, ямами-льохами, розвалами виробничих печей з відходами бронзоливарного виробництва, свинцевими прутами та іншим металевим ломом. Результати цього польового сезону дозволили В. О. Латишеві зробити припущення, що початковий період існування поселення пов'язаний з освоєнням його східних околиць, де вже в останній чверті IV ст. до н. е. існували напівземлянки та наземні дерев'яні будівлі. Крім того, в період функціонування західної частини життя на східній не припинилося [Латышева, 1981, л. 12].

За попередніми висновками В. О. Латишевої, територія на схід від грецького поселення досить активно використовувалася рядовим населенням, яке займалося виготовленням кераміки та металургійним виробництвом [Латышева, 1982, л. 10]. Ці висновки потребують уточнення на базі вивчення ліпленого посуду зі східної частини Маслин. Також у польових сезонах 1980–1982 рр. продовжувалося дослідження західної частини поселення, в ході чого виникла пропозиція створити охоронну зону з відмежуванням всієї площі, зайнятої залишками башт з метою консервації та подальшої музеєфікації останніх.

У 1983 р. діяльність експедиції була спрямована на подальше дослідження східної частини Маслин. Особливу увагу було приділено землянці, яка була зафіксована на рівні давньої глинобитної підлоги і врзалася в материкову глину на глибину 1 м [Латышева, 1984, с. 306]. Характер об'єкта та прилеглих конструкцій дозволив В. О. Латишеві зробити висновок про виробничий характер споруди: землянка, ями, глинобитні підвищення могли в давнину використовуватися

для виготовлення ліпленого посуду. Серед інших конструкцій були розчищені дві господарські ями з типовим матеріалом [Латышева, 1984, л. 16].

На початку 80-х рр. XX ст. почалося більш детальне вивчення отриманого археологічного матеріалу, проводилися перші спроби його інтерпретації. На жаль, на сьогодні цією інформацією можна користуватися обмежено, оскільки всі види керамічних та інших виробів вимагають новітніх публікацій. У 1985 р. роботи загону були зосереджені на східній частині поселення та на південний схід, південь і захід від зовнішніх стін садиб. Дослідження ділянки на південний схід показали її господарський характер використання в давнину. На захід від садиб простягалася житлова зона з кам'яними та дерев'яними будівлями, де проживало рядове населення [Латышева, 1985, л. 22]. Таким чином, виявилось, що територія, яка використовувалася під житлову забудову на Маслинах, простягалася від ядра поселення не лише на схід, а й на південь і захід.

Слід зазначити, що у 1985 р. експедицією була передбачена пошуково-розвідувальна група, яка займалася локалізацією некрополя Маслин. З цією метою було проведено планомірне обстеження великої території, що прилягала до поселення. Методом пробних траншей були обстежені земельні угіддя у радіусі 100 м на схід, південь і захід (тобто по суходолу) від поселення загальною площею приблизно 75 тис. м², але некрополя у радіусі ста метрів від поселення не знайдено, тому його слід шукати за межами обстеженої території [Латышева, 1985, л. 24]. У наступному 1986 р. на поселенні відбувалися консерваційні роботи без отримання нового матеріалу. Важливим результатом діяльності експедиції стало відкриття музейної кімнати при радгоспі в с. Далеке, де експонувалися результати розкопок поселення Маслини (рис. 1.7).

Таким чином, археологічні дослідження другого етапу (1972–1985 рр.) дали суттєву інформацію про характер внутрішнього планування поселення та його матеріальну культуру. Садиби з баштами та прилеглими до них приміщеннями на Маслинах виявилися головною частиною давньогрецької пам'ятки, до якої з усіх сторін суходолу підходило неукріплене селище. Автор розкопок встановила, що за своєю матеріальною культурою поселення тяжіло до Херсонеського полісу,

хоча з отриманого матеріалу виокремлюється група скіфського ліпленого посуду. Археологічно було простежено загибель поселення внаслідок нападу з боку кочовиків степу в середині II ст. до н. е. В цілому, основним досягненням етапу слід вважати стійкий науковий інтерес до пам'ятки, детальне вивчення її топографії та систематичне накопичення археологічних джерел. Головним недоліком цього етапу досліджень є суттєве відставання публікацій результатів робіт, за виключенням загальної інформації, та недостатня увага до вивчення будівельного і керамічного комплексу поселення, а тому — і встановлення детальної хронології. Матеріал з Маслин не було повністю введено до наукового обігу і пам'ятка надовго лишилася маловідомою дослідникам.

1.2. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ НА ХОРУ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

Комплексне дослідження пам'ятки передбачає передусім аналіз всіх доступних джерел, серед яких виокремлюються ті, що стосуються природно-кліматичних умов у регіоні за античної доби, які вплинули на вибір місця для заселення цієї території в давнину, а також сприяли формуванню історичних передумов виникнення поселення.

1.2.1. Палеогеографічна ситуація у Північно-Західній Тавриці за античної доби

Для розуміння ситуації в Північно-Західній Тавриці на час її освоєння Херсонеським полісом необхідно, перш за все, розглянути загальні питання палеогеографії регіону в давнину. Північно-Західна Таврика являє собою культурно-історичну область у складі Західного Криму, географічними рубежами якої з півдня виступає Саксько-Євпаторійський район, а з півночі — Перекопський перешийок [Ланцов, 1991, с. 1]. В узагальненому вигляді географічна і палеогеографічна ситуація у регіоні висвітлена в працях О. М. Щеглова [Щеглов, 1978, с. 13–28] та

П. Д. Підгородецького [Подгородецкий, 1994, с. 11–29], проте деякі деталі наразі слід уточнити. Північно-Західний Крим, як історичний регіон, у сучасних географічних межах охоплює область Тарханкутської підвищеної рівнини. Її поверхня зараз являє собою плато з увалоподібними підйомами та великою кількістю балок і русел давніх річок [Щеглов, 1978, с. 14].

Корисні копалини у регіоні були представлені заляганнями сарматського вапняку, який добре піддавався обробці та широко застосовувався у будівництві. Також були відомі відкладення червоної та жовто-бурої глини, піску, гравію, білої крейди, що широко застосовувалися в будівельних та оздоблюваних роботах [Кутайсов, 2010, с. 310; Смекалова, 2010, с. 9]. Місцеві суглинки не могли використовуватися для керамічного виробництва через високий вміст гіпсу [Щеглов, 1978, с. 14], проте також являли собою доступний будівельний матеріал.

Водопостачання поселень за античної доби відбувалося переважно за рахунок підземних вод, рівень яких сягав приблизно рівня моря [Кутайсов, 2010, с. 310; Смекалова, 2010, с. 10], археологічним свідченням чого є численні криниці на території всіх відкритих у регіоні садиб. Саме наявність природних будівельних матеріалів та питної (солодкої) води було невід'ємною умовою виникнення поселенських структур на території сільської округи.

Не торкаючись теми про природу численних солоних озер, які ланцюгом розташовані вздовж берега, слід згадати про формування берегової лінії півострова. У I тис. до н. е. рівень Чорного моря був нижчим за сучасний, що є наслідками так званої фанагорійської регресії [Шилик, 1977, с. 159; Назаров, 2003, с. 23; Кутайсов, 2010, с. 300–301], факт існування якої інколи ставлять під сумнів [Подгородецкий, 1994, с. 23–24]. За різними визначеннями, цей показник сягає позначки від – 2 до – 10 і більше метрів відносно сучасного рівня [Щеглов, 1978, с. 15–16; Подгородецкий, 1994, с. 23; Кутайсов, 2010, с. 300–301]. Спостереження, які проводилися в різний час на поселеннях херсонеської хори (Чайка, Беляус, Гарпанчі, Панське I, Панське IV, Керкінітіда), показали, що рівень моря біля північно-західного берега Криму в античну епоху був нижчим за сучасний на 4 м [Щеглов, 1978, с. 15–16]. За іншими даними, рівень Чорного моря в античну епоху був нижчим за сучасний не більше ніж

на 2 м [Подгородецкий, 1994, с. 23]. Зміна рівня Чорного моря викликала збільшення рівня води й у Каркінітській затоці, що омиває Тарханкутський півострів з північного заходу, в районі поселення Маслини. В наслідок таких змін і відбулося руйнування приморської частини пам'ятки та затоплення башти північної садиби з прилеглими приміщеннями. Їх рештки неодноразово були зафіксовані під водою як впродовж роботи експедиції, так і в ході подальших досліджень [Латышева, 1985, с. 100; Назаров, 2003, с. 75–76; Кутайсов, 2010, с. 302].

Кліматичні умови цього регіону за античної доби також, як вважається, відрізнялися від сучасних. За висновками П. Д. Підгородецького, у VIII—IV ст. до н. е. клімат Середземномор'я і Причорномор'я в цілому був холодним та вологим [Подгородецкий, 1994, с. 17]. З часом середньорічні температури зростали, а вологість зменшувалася, що на кінець IV ст. до н. е. призвело до створення оптимальних умов для вирощування сільськогосподарських культур. Найсприятливіший для розвитку землеробства клімат сформувався наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. З цим рубежем співпадає й поява багатьох поселень хори Херсонеса Таврійського, які, ймовірно, і були житницею поліса [Кутайсов, 2010, с. 309]. Надалі, за іншими спостереженнями, від II ст. до н. е. і до рубежу ер відбулося значне пониження температури і виникли несприятливі умови для життєдіяльності населення та ведення господарства [Подгородецкий, 1994, с. 17].

Для пояснення розвитку землеробства в регіоні варто навести відомості про поширені там ґрунти. Тарханкутський півострів, за агроґрунтовим районуванням України, належить до зони «Степу Південного Кримського», ґрунти якої формувалися в умовах посушливого клімату та близького залягання вапняковий порід [Смекалова, 2010, с. 12]. На Тарханкуті поширені чорноземи південні карбонатні та некарбонатні, чорноземи щебінчаті, які сформувалися на лесоподібних суглинках, глинах та на продуктах вивітрювання вапняків різної фрактації; у балках та долинах поширені ґрунти лугово-чорноземні карбонатні, вилужені від карбонатів; на піщаних відкладеннях пересипів сформувалися малорозвинуті ґрунти і піски; характерною особливістю є поступове засолення окремих територій [Смекалова, 2010, с. 12–13]. За даними О. М. Щеглова,

територія, на якій розміщене поселення Маслини, входить до західного степового регіону карбонатних темно-каштанових ґрунтів, глинистих і карбонатних щебінчатих чорноземів [Щеглов, 1978, с. 23], що були сприятливими для вирощування зернових та винограду.

Окремої уваги заслуговує питання рослинності та тваринного світу в Північно-Західній Тавриці в античну епоху. За даними дослідників, на Тарханкутському півострові була поширена деревно-чагарникова рослинність на кшталт лісостепової. За даними аналізів палеоботанічних матеріалів з поселень херсонеської хори (Панське, бухта Вітряна, Чайка), у регіоні були поширені дерева широколистих порід — дуб, в'яз, клен, бук, а також тополя, ліщина, вільха, каштан [Кутайсов, 2010, с. 307]. Про те, що дефіциту деревини не було відчутно, свідчать висновки В. О. Латишевої з розкопок поселення Маслини, де вдалося зафіксувати широке використання дерева для внутрішнього оформлення південної башти та навіть для кривлі [Латышева, 1999, с. 80–82]. У свою чергу В. О. Кутайсов заперечує достатність будівельного лісу в регіоні [Кутайсов, 2010, с. 310]. Зникнення лісостепової рослинності дослідники пов'язують не лише зі зміною клімату, а й з вирішальним впливом антропогенного фактору [Щеглов, 1978, с. 27–28; Кутайсов, 2010, с. 307].

Фауна, за даними остеологічних матеріалів з сусідніх поселень, була представлена видами, характерними для лісостепових зон, такими як олень благородний, косуля, кабан, ведмідь [Кутайсов, 2010, с. 307]. Досить інформативними є іхтіологічні дані. Висновки дослідників іхтіофауни Північно-Західного Криму зводяться до того, що за останні 2500 тис. років не відбулося значних змін не тільки у складі видів, але і в кількісному співвідношенні промислових риб, у тому числі й осетрових порід [Щеглов, 1978, с. 26; Смекалова, 2010, с. 13]. У ході розкопок поселення Маслини в культурному шарі часто зустрічалися кістки риб та риболовні гачки.

Таким чином, за античної доби в регіоні склалися цілком сприятливі умови для розростання садиб херсонеської хори, що виникали та функціонували, передусім, за рахунок місцевих ресурсів, освоєних мешканцями полісу.

1.2.2. Проблемні питання формування хори Херсонеса Таврійського

Згідно з прийнятою в історіографії точки зору, хора (χώρα) є сільськогосподарською територією поліса, яка знаходиться в тісних економічних взаємозв'язках з міським центром і в політичній чи адміністративній залежності від нього [Блаватский, 1967, с. 170]. Сучасні визначення терміну «хора» тісно пов'язані зі змістовним навантаженням поняття «поліс» та не є однозначними. Якщо поліс розглядається як держава — «state», то поняття «хора» варто визначати як її складову частину, разом з міським центром. З іншого боку, якщо «поліс» використовується для позначення міського центру — «city», то хора виступає як внутрішні райони держави і протиставляється місту, включаючи особливості статусу населення [Hansen, 2006, p. 68]. Але як визначення території держави хорою також називаються всі полісні землі, тобто території, які призначались для просторового розвитку поліса [Hansen, 2006, p. 56–57]. Виходячи з цих методичних посилянь, для Херсонеської держави хору доречно визначати як територію полісу з економічним потенціалом, призначену для внутрішнього використання, в тому числі й для розвитку сільського господарства.

Освоєння та заселення Північно-Західної Таврики, а в контексті цього і виникнення поселення Маслини, мало свої причини та історичні передумови. Внаслідок бурхливого економічного розвитку та можливого нового притоку колоністів, на середину IV ст. до н. е. [Ланцов, 2008, с. 101] простежено збільшення населення Херсонеського полісу. Це змусило херсонеситів освоїти нові рівнинні території на північ від Херсонеса, які й склали хору (внутрішню територію) держави. За елліністичної доби Херсонес Таврійський значно розширив свої володіння і на початок III ст. до н. е. вони набули максимального розміру. Саме у ці стислі хронологічні рамки і відбулося освоєння обширної внутрішньої території, придатної для ведення сільського господарства і організації позаміських святилищ, спочатку в найближчій місцевості, на Гераклеїському півострові, а потім і в Північно-Західній Тавриці [Зубарь, 2007, с. 125].

Ще й досі немає єдиної думки щодо передумов та процесу формування в цьому районі херсонеської хори. Враховуючи

значну історію вивчення цього питання, доцільним здається співставити існуючі гіпотези про заселення херсонеситами Північно-Західної Таврики та археологічні матеріали, отримані в процесі багаторічних досліджень пам'яток регіону. Крім того, слід враховувати різні методичні підходи, на яких базувалися при цьому дослідники.

Ще майже півстоліття тому О. М. Щеглов запропонував дивитися на заселення регіону як на результат економічного становища Херсонеса, яке характеризувалося нестачею родючих земель для заняття сільським господарством в найближчих околицях полісу на Герайлейському півострові [Щеглов, 1968, с. 335–338]. Пізніше С. Ю. Саприкін розглядав проникнення греків у регіон як стратегічні дії Гераклеї Понтійської, яка намагалася сформувати тут джерело надходження зерна [Сапрынкін, 1986, с. 146]. На думку В. І. Каца, аграрна експансія Південно-Західної Таврики не узгоджується з датуванням перших земельних наділів в околиці Херсонеса і соціально-політичною ситуацією в регіоні, а значна кількість гераклеїської амфорної тари свідчить про яскраву торгівельну спрямованість раннього поселення [Кац, 1990, с. 103–104]. Але, як слушно зауважив С. Б. Ланцов, переважання гераклеїського імпорту в керамічній тарі у першій половині IV ст. до н. е. характерне для всього Північного Причорномор'я [Ланцов, 2008, с. 102]. Ця дискусія свідчить, що традиційний для попередньої історіографії суто економічний підхід зараз не може дати відповідь на всі проблемні питання, пов'язані з проникненням Херсонеса Таврійського в цей регіон.

Існуючі гіпотези, які намагаються пояснити процес заселення Північно-Західної Таврики, значною мірою пов'язані з проблемою взаємовідносин грецького і варварського (скіфського, таврського) етносів. До нашого часу залишається відкритим питання безперешкодного проникнення еллінів у регіон, де вони повинні були зіткнутися зі скіфами. О. М. Щеглов пов'язав процес розселення херсонеситів з розпадом скіфської держави після смерті Атея у 339 р. до н. е. [Щеглов, 1968, с. 338]. Проте відомо, що ще за життя царя економічне і політичне ядро скіфської держави перебувало в Нижньому Подніпров'ї, а не в Криму, та, з іншого боку, скіфи утримували військову загрозу навіть після смерті Атея, так як зуміли успішно проти-

стояти війську Зопіріона в 331 р. до н. е. Не отримало також археологічного підтвердження припущення про військову колонізацію регіону і про трактування зведення тут фортифікацій як засобу оборони проти скіфів, до того ж складно пояснити факт настільки масштабного будівництва у ворожому середовищі. Ця гіпотеза наразі є застарілою, оскільки базувалася на трактуванні пам'яток як таких, що належать до змішаної греко-скіфської культури. Додають нової інформації з цього питання також вивчення скіфських поховань у Північно-Західній Тавриці. За останніми дослідженнями С. Г. Колтухова, їх наймасовіша група датується IV—початком III ст. до н. е., в той час як поховання VII—V ст. до н. е. є поодинокими, що свідчить про відсутність стабільного заселення цього регіону до появи тут греків [Колтухов, 2012, с. 134]. До того ж, включення до Північно-Західної Таврики центральної степової зони півострова є, на наш погляд, сумнівним, зважаючи на культурно-історичні особливості цих територій. Справа в тому, що найбільш ранні поховання (могильники Сусаніно та Григорівка), що датуються ранньоскіфським часом (VII ст. до н. е.), розташовані саме у цій віддаленій від узбережжя зоні [Колтухов, 2012, с. 162, рис. 1].

На думку С. Б. Ланцова, масове розселення греків, що супроводжувалося зведенням баштових споруд, було можливим у разі загальної небезпеки як для еллінів, так і для варварів з боку македонського морського десанту [Ланцов, 1991, с. 12–13; Ланцов, 2008, с. 101–108]. Проте, ця думка впродовж значного часу так і залишається гіпотезою і не отримала додаткового підкріплення ані письмовими, ані археологічними джерелами. Тому, здається, її правомірність зараз можна з більшою впевненістю обмежити лише загальними міркуваннями про мирне співіснування скіфів і греків на час заселення останніми Північно-Західної Таврики — в іншому випадку, таку масовість розселення важко пояснити. До того ж, з накопиченням інформації з розкопок поселень стає очевидним поліфункціональний характер оборонних споруд, в якому захисний аспект відігравав далеко не першорядну роль [Наман, 1979, с. 16; Кругликова, 1986, с. 169; Буйских А., 2008а, с. 153].

Окремого висвітлення заслуговує теза про характер дорійської колонізації регіону. Тривалий час в історіографії під-

тримувалася думка про войовничу спрямованість діяльності переселенців з Гераклеї Понтійської [Щеглов, 1981, с. 211–212], що могло пояснити масштабне фортифікаційне будівництво на хорі Херсонеса, де колоністи мусили протистояти місцевим кочовикам. Однак пов'язувати гіпотетичну агресивну міграційну поведінку з археологічними реаліями на поселеннях херсонеської хори наразі немає підстав, оскільки трактування будівельних комплексів на сучасному етапі виключає їх основну оборонну функцію, так само як і спростовує тезу про відвоювання територій у місцевого варварського населення. Виходячи з цього, херсонесити, ймовірно, прийшли на землі, не зайняті осілим населенням для постійного проживання, але це не виключало небезпеку з боку кочівників.

У питанні архітектурно-будівельного устрою та матеріальної культури поселення Маслини, на відміну від схожих пам'яток регіону, не існує такої історіографічної бази, яка б демонструвала різноманіття поглядів науковців. Вперше узагальнююча інформація про поселення з'явилася у 1970-х рр. [Щепинський, 1974, с. 62–65]. Далі, у монографії О. М. Щеглова містяться відомості про поселення Маслини (Володимирівку), зокрема про його місце розташування та сільськогосподарський характер [Щеглов, 1978, с. 38, 40]. У цій роботі також було запропоновано типологію поселень херсонеської хори, в якій Маслини віднесені до укріплень. Крім того, окремо варто зупинитися на роботах В. О. Латишевої, які були присвячені матеріальній і духовній культурі мешканців поселення Маслини, адже низка конкретних та важливих узагальнюючих її висновків стали невід'ємною частиною історіографії. Саме тому актуальними лишаються її напрацювання, лише частково зібрані й видані набагато пізніше [Латышева, 2010].

Одна з праць В. О. Латишевої була присвячена амфорній тарі, зокрема керамічним клеймам поселення Маслини [Латышева, 1979, с. 335–341]. Їх датування від кінця IV ст. до н. е. до середини II ст. до н. е. визначило хронологічні рамки існування пам'ятки в цілому, з огляду, звісно, на тогочасну хронологію херсонеських клейм за В. І. Кацем. Завдяки цьому, а також початковим археологічним дослідженням дослідниця визначила поселення Маслини як одношарову пам'ятку: «Всі відкриті будівельні рештки лежать в одному культурному

шарі і справляють враження єдиного будівельного комплексу» (переклад з рос. – В.К.) [Латышева, 1972, л. 19]. Це спостереження одразу вказало на важливу роль поселення в контексті дослідження інших пунктів хори Херсонеса Таврійського.

У 1983 р. вона видала статтю про графіті, яка мала особливе значення у зв'язку з обмеженим ступенем вивченості аналогічного матеріалу з цього регіону [Латышева, 1983, с. 101–110]. У 1985 р. В. О. Латышева опублікувала статтю про розвиток землеробства на території херсонеської хори за даними з поселень Маслини та Гроти [Латышева, 1985а, с. 68–86], де на основі археологічних джерел було доведено, що землеробство було основною галуззю економіки у населення, що тут мешкало.

Від початку 1980-х рр., з накопиченням археологічної бази, почався період більш детального дослідження матеріальної культури далекої хори Херсонеса. Ці відомості також розширили уявлення про економіку поселень хори Херсонеса, дали змогу краще орієнтуватися у складному і вкрай обмежено виданому керамічному комплексі Маслин. Вже після закінчення польових археологічних досліджень на поселенні, у 1988 р. з'явилася стаття В. О. Латышевої про культури населення херсонеської хори [Латышева, 1988, с. 66–73], в якій дослідниця вперше торкнулася теми духовної культури мешканців на хорі Херсонеської держави. Авторські висновки про збереження традиційного укладу в культовій сфері життя населення на далекій периферії Херсонеса не втратили актуальності й дотепер.

До того ж, керуючись загальним аналізом артефактів, що мають відношення до духовного життя мешканців Маслин, В. О. Латышева підтвердила думку про землеробський характер поселення, зокрема наголосила на його спеціалізації на вирощування зернових культур. Так, вдалося з'ясувати, що найпопулярнішими на поселенні були землеробські культури, серед яких провідне місце відводилося божествам Деметрі та її доньці Корі (Персефоні). Зерно виступало на поселенні головною товарною продукцією, в обмін на яку мешканці Маслин забезпечували себе виробами ремесла, маслом, вином, предметами побуту. Культова тематика була продовжена у роботі про теракоти з Маслин [Латышева, 1994а, с. 127–140]. Іконографія керамічних статуеток підтвердила попередні висновки про першопочаткове вшанування покровителів землеробства,

які асоціювалися з уявленнями про хліб, зерно як головне багатство і джерело життя. Крім того, в культовій теракоті з Маслин В. О. Латишева відзначила й інші сюжети грецької релігії в зображенні Ерота-Танатоса та Ніки.

У продовження обраної теми окремим предметом дослідження став культовий посуд з поселення Маслини [Латышева, 1994, с. 22–31]. Аналізуючи посуд спеціального призначення — світильники, фіміатерії, курильниці — вдалося виділити низку критеріїв для їх ідентифікації, які є актуальними і на сучасному етапі досліджень. Крім того, цей матеріал суттєво конкретизував фрагментарні уявлення про обрядовість у культовому житті мешканців далекої хори Херсонеса.

Матеріали з розкопок поселення Маслини слугували також основою для узагальнюючих робіт про населення херсонеської хори у Північно-Західному Криму [Латышева, 1993, с. 74–75; Латышева, 1997, с. 56–61]. Цієї проблеми дослідниця окремо торкалася і в попередні роки [Латышева, 1978, с. 53–61; 1985, с. 100–107]. У роботі автор намагалася з'ясувати взаємовідносини грецького, скіфського й таврського населення шляхом порівняльного аналізу керамічного матеріалу та його ідентифікації. На Маслинах було виявлено гончарний посуд грецького (херсонеського та імпортного) виробництва та ліплену кераміку скіфського й кизил-кобинського типу. Підводячи загальний підсумок аналізу археологічного матеріалу, В. О. Латишева говорила, перш за все, про співіснування, а не про взаємодію грецького та скіфського етносів, які розвивалися паралельно і незалежно один від одного. На її думку, північна територія хори Херсонеса, де проходила межа між греками та варварами, не стала зоною контактів між ними. Крім того, саме внаслідок непорозуміння з сусідами античні поселення Північно-Західної Таврики з часом загинули. Відносно ролі поселення Маслини у складі Херсонеського полісу, то В. О. Латишева притримувалася думки, що в політичній структурі полісу воно виконувало функції форпосту на північній околиці хори. Однак на практиці реальні захисні можливості одного поселення, враховуючи його віддаленість від Херсонеса, були, як видається, вкрай обмеженими. Щодо таврів, то, на думку дослідниці, вони проникли у регіон не раніше херсонеських поселенців. У кількісному співвідношенні греків було більше,

тому таври в таких умовах не представляли єдиного етносу і, швидше за все, були матеріально залежними від греків [Латышева, 1997, с. 57].

У подальших дослідженнях В. О. Латишева звернулася до теми щоденного життя мешканців Маслин. У статті про прядіння та ткацтво на північній околиці херсонеської хори, що ґрунтувалася на матеріалах з Маслин, вона наголошувала на важливості цих ремесел у давньогрецькому суспільстві та на традиційності й універсальності рис побуту на всій території проживання греків [Латышева, 1998, с. 17–24].

Такі узагальнюючі висновки В. О. Латишева продовжила висловлювати і в подальших працях. У 1999 р. вийшла її стаття про благоустрій сільських поселень на території херсонеської хори [Латышева, 1999, с. 79–89]. У ній на прикладі поселення Маслини дослідниця здійснила спробу реконструювати процес заселення типового поселення хори Херсонеса Таврійського. Особливу увагу в цій роботі було приділено характеру забудови, техніці будівництва, визначенню функціонального призначення споруд. Зокрема, В. О. Латишева притримувалася тези, що башти на Маслинах були оборонним, господарським та житловим комплексом одночасно, що, на її думку, в умовах неспокійного сусідства, було природнім явищем. Така думка про широкі, в тому числі житлові, функції башт домінує й на сучасному етапі дослідження [Буйских А., 2008а, с. 153]. До того ж, В. О. Латишева запропонувала власний варіант реконструкції південної башти, яка, на її думку, мала щонайменше три поверхи і демонструвала класичні традиції грецького монументального мистецтва. Як буде показано нижче, це питання є вкрай дискусійним, а на сьогодні існують й інші пропозиції щодо його вирішення. Ще одним важливим висновком В. О. Латишевої стосовно забудови поселення було припущення про існування єдиного плану під час спорудження будівельного комплексу. Подальші дослідження підтвердили ці припущення [Буйских А., 2008а, с. 151]. Вивчаючи, головним чином, залишки архітектурних об'єктів, В. О. Латишева констатувала, що загальний життєвий стандарт на хорі був нижчим та простішим, ніж у містах, але і на такій далекій околиці Херсонеса Таврійського зберігалася відданість традиційним рисам античного побуту та благоустрою.

Таким чином, В. О. Латишева наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. намітила у низці своїх узагальнюючих статей та публікацій основні риси матеріальної та духовної культури мешканців поселення Маслини. Це складає її внесок у розвиток вітчизняної класичної археології та вивчення історії давнього населення України, яке проживало в Північно-Західній Тавриці за античної доби [Котенко, 2012, с. 266–271]. Проте, з огляду на сучасний стан археологічного матеріалу на синхронних пам'ятках у Північному Причорномор'ї та Середземномор'ї, слід констатувати, що масові матеріали з Маслин були залучені до наукового обігу лише фрагментарно. До того ж лишалася невирішеною низка проблемних питань, а саме детальна хронологія розвитку будівельної діяльності на поселенні; проблема співіснування грецького та варварського населення, яка гостро стоїть і на сучасному етапі дослідження херсонеської хори [Попова, 2005, с. 4; Рогов, 2005, с. 137–210]. Враховуючи доволі вузькі хронологічні рамки існування Маслин, матеріал з поселення справедливо може застосовуватися для датування аналогічних речей, що походять з сусідніх пам'яток.

Наразі колекція археологічних матеріалів з поселення Маслини є частиною античних фондів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, Чорноморського історико-краєзнавчого музею та музейної кімнати Далеківської середньої школи АР Крим, куди вона була передана ще В. О. Латишевою.